

УДК 343.163

Олег Вітрук,*аспірант кафедри кримінального процесу
та криміналістики**Львівського національного університету імені Івана Франка*

СПОСОБИ УСУНЕННЯ НЕГАТИВНИХ МАЙНОВИХ НАСЛІДКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

Стаття присвячена дослідженню способів відшкодування шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням. Проаналізовано позовні та непозовні способи відшкодування шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням, виокремлено проблеми у правовому регулюванні даних способів та запропоновані можливі шляхи їх вирішення.

Ключові слова: відшкодування шкоди, потерпілий, цивільний позов, реституція, способи відшкодування шкоди.

Постановка проблеми. Відповідно до Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека є найвищою соціальною цінністю, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини та їх гарантій визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Реалізація цих та інших конституційних положень у кримінальному процесі безпосередньо пов'язана з розширенням та належною реалізацією процесуальних прав осіб, які постраждали від кримінального правопорушення, зокрема права на відшкодування завданої кримінальним правопорушенням фізичної, майнової чи моральної шкоди.

Метою дослідження є аналіз наявних способів усунення негативних майнових наслідків кримінального правопорушення у кримінальному процесі та вдосконалення механізму відшкодування шкоди потерпілому.

Виклад основних положень. У науці кримінального процесу всі кримінально-процесуальні способи відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, поділяють на позовні та непозовні. Непозовні способи усунення негативних майнових наслідків кримінального правопорушення у кримінальному процесі реалізуються судом самостійно, тобто незалежно від волі потерпілих, яким внаслідок вчинення кримінального правопорушення була заподіяна майнова, моральна чи фізична шкода. Позовний спосіб відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, у кримі-

нальному провадженні реалізується виключно за ініціативою особи, якій кримінальним правопорушенням було заподіяно шкоду, або інших уповноважених на це законом осіб.

Інституту відшкодування заподіяної кримінальним правопорушенням шкоди безпосередньо присвячено Главу 9 КПК. У ній передбачено такі способи відшкодування (компенсації) шкоди потерпілому: добровільне відшкодування заподіяної кримінальним правопорушенням шкоди підозрюваним, обвинуваченим чи за його згодою будь-якою іншою фізичною чи юридичною особою; відшкодування шкоди, заподіяної потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, за рахунок Державного бюджету України, цивільний позов у кримінальному провадженні.

Таким чином, новий КПК України безпосередньо передбачає два **непозовні** способи відшкодування заподіяної кримінальним правопорушенням шкоди. Перший із них закріплений у ч. 1 ст. 127 КПК і називається *добровільне відшкодування шкоди*, заподіяної кримінальним правопорушенням, підозрюваним, обвинуваченим, а також за його згодою будь-якою іншою фізичною чи юридичною особою.

Механізм цього способу відновлення майнових прав потерпілої від кримінального правопорушення особи Кримінальним процесуальним кодексом не передбачений. Так само він не був передбачений і КПК 1960 р., втім, як не був безпосередньо передбачений і сам згаданий спосіб відшкодування шкоди у кримінальному процесі. Проте, незважа-

ючи на це, як свідчить аналіз практики прокуратури Львівської області, добровільне відшкодування шкоди, завданої потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, є досить поширеним. За 2015 рік у кримінальних провадженнях, направлених до суду, добровільно було відшкодовано шкоду в розмірі 44,7 тис. грн. [1], а за січень-червень 2016 р. добровільно було відшкодовано шкоду в розмірі 30,5 тис. грн. [2].

Очевидно, що законодавче закріплення добровільного відшкодування винним заподіяної кримінальним правопорушенням шкоди як окремого правового способу усунення шкідливих наслідків є позитивним явищем. Проте на практиці у реалізації цього правового інституту виникає чимало питань.

Не передбачивши у КПК механізму добровільного відшкодування шкоди у кримінальному провадженні, законодавець визначив лише суб'єктів та часові рамки добровільного відшкодування. Так, підозрюваний, обвинувачений, а також за його згодою будь-яка інша фізична чи юридична особа має право на будь-якій стадії кримінального провадження відшкодувати шкоду, завдану потерпілому, територіальній громаді, державі внаслідок кримінального правопорушення. Отже, добровільно відшкодувати заподіяну кримінальним правопорушенням шкоду може підозрюваний, обвинувачений і будь-яка фізична чи юридична особа за згодою підозрюваного чи обвинуваченого. Згода підозрюваного (обвинуваченого) на відшкодування завданої його діянням шкоди як така, що має правове значення, має бути в тій чи іншій формі зафіксована в матеріалах провадження [3, с. 320].

Щодо кола фізичних осіб, які мають право на відшкодування (компенсацію) завданої підозрюваним чи обвинуваченим шкоди, закон не містить жодних обмежень і не ставить це в залежність від їх відношення до підозрюваного (обвинуваченого) тощо, аби вони були дієздатними (ст.ст. 30-32 ЦК). Дієздатність такої фізичної особи тут потрібна тому, що заподіяна кримінальним правопорушенням шкода одночасно з кримінальними правовими відносинами формує й цивільні правові, у яких винний є стороною – боржником. Для його заміни даною фізичною особою вона й має бути дієздатною.

Дещо інша ситуація з юридичними особами. Хоча положення процесуального закону не містить жодних обмежень і щодо них, однак відшкодувати шкоду за підозрюваного (обвинуваченого) у кримінальному провадженні не вправі юридичні особи публічного права (ст. 81 ЦК), а також юридичні особи державної та комунальної власності, ті,

що фінансуються з місцевого, державного бюджету і бюджету Автономної Республіки Крим, у статутному капіталі яких є частка державної, комунальної власності або яка належить державному, комунальному суб'єкту господарювання [3, с. 321].

Згоди потерпілого на відшкодування (компенсацію) в добровільному порядку завданої йому шкоди не вимагається.

Якщо після вчинення кримінального правопорушення шкода її заподіювачем не була відшкодована за його власною ініціативою, то слідчий чи прокурор після вручення підозрюваному письмового повідомлення про підозру мають роз'яснити підозрюваному, що добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди є обставиною, яка пом'якшує покарання. У разі неможливості відшкодування завданої шкоди в повному обсязі слід роз'яснити підозрюваному, що й часткове відшкодування буде враховане судом як обставина, яка характеризує особу обвинуваченого. У разі вчинення підозрюваним кримінального правопорушення невеликої тяжкості вперше йому слідчий має роз'яснити, що його діїове каяття, одним із проявів якого є повне відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди, а також примирення з потерпілим на цій же основі (статті 45,46 КК) є підставою для звільнення його судом від кримінальної відповідальності [4, с. 355].

Добровільне відшкодування можливе різними способами: виплатою грошового еквівалента заподіяних збитків, а також компенсації ним моральної шкоди; натуральним, зокрема передачею певних речей, цінностей, ремонтом пошкоджених речей тощо за умови, що на такий спосіб відшкодування одержана згода потерпілого і він прийняв його. Добровільне відшкодування можливе і шляхом перерахунку коштів на депозитний рахунок органу досудового розслідування чи суду, на якому вони мають зберігатися до набрання рішенням суду законної сили, після чого повертатися потерпілим [4, с. 357].

Проте наведені варіанти процесуальної форми так і залишилися пропозиціями, висунутими науковцями, а законодавчого закріплення поки що не знайшла жодна з них.

Ще одним способом усунення негативних майнових наслідків кримінального правопорушення є *відшкодування завданої потерпілому шкоди за рахунок Державного бюджету України*. Його застосування передбачене лише щодо потерпілих фізичних осіб, стосовно відшкодування тільки майнової шкоди, завданої їхньому майну внаслідок кримінального правопорушення, якщо не встановлено особу, яка вчинила кримінальне правопору-

шення, або якщо вона є неплатоспроможною (ст. 1177 ЦК). Інших умов, а також порядку компенсації потерпілому у такий спосіб шкоди, чого вимагає припис ч. 2 ст. 1177 ЦК, поки що законом не врегульовано, а тому він ще не застосовується [3, с. 321].

Саме передбачення КПК можливості відшкодування державою шкоди від кримінального правопорушення є прогресивним, проте не достатнім. Необхідно у спеціальному законі визначити види шкоди, які будуть відшкодуватися державою, види кримінальних правопорушень, за вчинення яких передбачається таке відшкодування, кошти, з яких будуть формуватися фонди для виплат компенсацій потерпілим тощо. Проте Закон України, яким би це було передбачено, ще не прийнято, внаслідок чого ця норма КПК поки що залишається декларативною.

Ще одним способом захисту прав потерпілих у кримінальному процесі є *кримінально-процесуальна реституція*.

Термін «реституція» латинського походження (*restitution*) і означає відновлення, повернення. Своє перше закріплення він отримав ще за часів існування римського права та завдяки широкому спектру своїх відновлювальних властивостей зберігся й успішно використовується і в сучасній правовій доктрині.

Варто підкреслити, що кримінальне процесуальне законодавство раніше не передбачало і нині не містить дефініції аналізованого поняття. У кримінально-процесуальній доктрині України також не існує єдиного підходу щодо визначення цього поняття. А. Г. Мазалов визначав її як: «повернення речей законним власникам» [5, с. 20]. Таке визначення, видається, є надто загальним, оскільки не містить вказівок на ознаки, властиві цьому кримінально-процесуальному інституту. Більш детально це визначення розкриває З. З. Зінатуллін. Під кримінально-процесуальною реституцією вчений розумів відновлення матеріального становища потерпілого шляхом повернення йому речей або інших матеріальних цінностей, безпосередньо втрачених внаслідок вчинення кримінального правопорушення [6, с. 29].

Як видається, серед дефініцій, запропонованих різними авторами, більшою мірою наближені до істини ті, що дозволяють говорити про реституцію як самостійну форму відшкодування заподіяної кримінальним правопорушенням майнової шкоди у кримінальному провадженні. Так, на думку одних, реституція – це форма відшкодування шкоди, заподіяної злочинцем, суть якої полягає в передачі незаконно відчуженого майна його власнику [7, с. 12].

З іншого боку, основою визначення аналізованого поняття, як вважає Г. А. Подкаура, слід вважати не тільки повернення потерпілому викраденого у нього майна (речових доказів у кримінальному провадженні), а й відшкодування заподіяної злочинцем матеріальної шкоди «в його натуральному, природному, а також у вартісному вираженні, у вигляді певної суми грошей» [8, с. 101].

Нинішнє нормативне використання досліджуваного терміна найбільш поширене у цивільному праві України, де він означає повернення сторін в початкове становище внаслідок визнання правочину недійсним (двостороння реституція). Правило односторонньої реституції, яке враховує специфіку протиправної поведінки однієї зі сторін, вимагає привести в первісне становище лише потерпілу сторону. Саме це правило прийнято за основу у міжнародному та кримінально-процесуальному праві. Проте відсутність серед процесуалістів єдиної виваженої думки стосовно поняття реституції негативно відбивається на її закріпленні в кримінальному процесуальному законі. Розгляд реституції лише в контексті повернення потерпілому предметів, безпосередньо втрачених у результаті кримінального правопорушення та визнаних речовими доказами у кримінальному провадженні, не повною мірою відображає її семантичну сутність, закріплену в інших галузях права, зокрема в цивільному, а також у міжнародно-правових документах, насамперед тому, що не враховує широкого спектру її компенсаційних властивостей.

У рамках кримінального процесу досліджуваний правовий феномен може мати прояв у двох формах – кримінально-правової та кримінально-процесуальної реституції. При цьому предмет кримінально-правової реституції не обмежується речовими доказами – об'єктами злочинного посягання, а включає в себе й натуральну (шляхом надання речей, властивості яких аналогічні викраденим) або грошову їх компенсацію. Із цієї позиції наводяться аргументи на користь того, що кримінально-правова реституція має право на законодавче закріплення як самостійна форма відшкодування шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням. З огляду на розвиток у кримінальному процесі України принципу диспозитивності акцент в ініціативі поновлення порушених прав досліджуваним способом переноситься з посадових осіб, які здійснюють провадження у справі, на потерпілого [9, с. 11].

Таким чином, поняття кримінально-правової реституції визначається як поновлення органом досудового розслідування, прокурором і судом матеріального становища потер-

пілого від кримінального правопорушення шляхом повернення на його прохання речових доказів – об'єктів злочинного посягання, їх замінників або грошової компенсації. Своєю чергою, дія кримінально-процесуальної реституції спрямована на поновлення майнового становища власника (законного володільця), порушеного внаслідок необґрунтованого залучення його майна у сферу кримінального судочинства. Крім повернення такого майна, її предмет включає в себе також грошову й натуральну компенсацію майна, яке не збереглося в натурі.

Майнова шкода, заподіяна фізичній чи юридичній особі або державі в результаті вчинення кримінального правопорушення, має похідний характер і спричинена безпосередньо вчиненням суспільно небезпечним діянням, що передбачає застосування норм кримінального закону (кримінальної відповідальності). Тут, окрім шкоди, заподіяної власнику, порушується також правоохоронюване суспільне благо, соціальна стабільність. У разі розкрадання особистого, як і будь-якого іншого, майна відбуваються негативні зміни в системі суспільних відносин. Як обґрунтовано підкреслює Н.Ф. Кузнецова, діяння, відмінні від розкрадань, де заподіюється пряма майнова шкода, часто здатні потягнути за собою «цілий ланцюжок наслідків» – від непрямой соціально-економічної шкоди до майнових змін, виражених у формі упущеної вигоди, банкрутство тощо [10, с. 5].

Видається, що саме для відображення подібного взаємозв'язку наслідків злочинних посягань доцільно використовувати роздільне трактування заходів відновлення попереднього стану суспільних відносин і майнової сфери потерпілого. Очевидно, що поняття «кримінально-правова реституція» все ж доцільно застосовувати, звертаючись до проблеми відновлення соціальної справедливості, що означатиме використання цього терміна в широкому значенні, з конституційно-правовим забарвленням і свідчитиме про заключну стадію реалізації конституційного права на компенсацію заподіяної шкоди. Повернення ж майна до первісного вигляду, або рівноцінної речі, або грошової суми, еквівалентної вартості матеріального блага, втраченого внаслідок кримінального правопорушення, що базується на нормативних установках, є процесуальною реституцією.

Стосовно наведеного вище порівняння можна відзначити цікаву позицію С.В. Бажанова, згідно з якою розвиток кримінально-процесуальної реституції в розрізі «компенсаційно-відновлювальної судової відповідальності за злочин» веде до реституції «рівноваги, що існувала в суспільних

відносинах до моменту вчинення злочину». Тим самим підкреслюється і концептуальне, і практичне значення кримінально-процесуальних дій, вчинюваних з метою майнового відшкодування, причому незалежно від ініціативи потерпілого [11, с. 335].

Позовним способом захисту порушених кримінальним правопорушенням майнових прав потерпілого є пред'явлення цивільного позову в кримінальному провадженні. На відміну від непозовних способів, для розгляду і вирішення цивільного позову необхідна ініціатива особи, якій кримінальним правопорушенням заподіяно шкоду.

Ще однією суттєвою відмінністю цього способу захисту прав потерпілого є те, що за допомогою цивільного позову можливе відшкодування не лише шкоди, яка є ознакою складу кримінального правопорушення, – майнової шкоди, а й тієї, що лежить поза його межами, проте є прямим наслідком цього злочинного посягання, оскільки шляхом позовної форми захисту прав у кримінальному процесі можна домогтися також компенсації моральної шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням, та відшкодувати втрачену вигоду, або неодожені доходи. Стосовно можливості ж реалізації непозовних форм захисту порушених кримінальним правопорушенням прав потерпілих у кримінальному судочинстві, то в цьому разі мова може йти тільки про повернення втраченого майна у натурі чи відшкодування реально завданої майнової шкоди.

У цьому контексті слід зазначити, що можливість відшкодування за допомогою цивільного позову неодоженних доходів прямо не передбачена КПК. У науковій літературі із цього приводу теж висловлюються різні думки. Як аргумент проти можливості відшкодування неодоженних доходів у рамках цивільного позову у кримінальному провадженні виступають твердження про складність їх підрахунку і неможливість відшкодування в порядку кримінального провадження через відсутність причинно-наслідкового зв'язку з фактом вчинення кримінального правопорушення.

Прихильники іншої концепції вважають, що підлягає відшкодуванню не тільки пряма шкода, завдана кримінальним правопорушенням, а й неодожені доходи, оскільки це впливає із самої суті застосування цивільно-правової відповідальності у кримінальному процесі.

Законодавець у ст. 28 КПК України передбачає можливість сумісного розгляду кримінального провадження і цивільного позову насамперед з огляду на те, що це повинно сприяти повноті, всебічності та об'єктивності

дослідження обставин справи, а також більш швидкому відшкодуванню заподіяної кримінальним правопорушенням шкоди. Зазначені переваги «з'єднаного процесу» мають гарантувати потерпілому від кримінального правопорушення або цивільному позивачеві можливість відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди в тому розмірі (обсязі), яку вони могли б одержати у разі розгляду позову в порядку цивільного судочинства. В іншому разі саме існування інституту цивільного позову в кримінальному провадженні було б неефективним. Тобто наявні в цивільному законодавстві тлумачення майнової шкоди, обсягу і розміру її відшкодування повинні однаково застосовуватися незалежно від того, яким деліктом вони спричинені – цивільним чи кримінальним [12, с. 25].

Таким чином, пред'явлення цивільного позову в кримінальному провадженні забезпечує найбільш швидке відновлення майнових прав особи, що потерпіла від кримінального правопорушення, і є найефективнішим способом усунення негативних наслідків кримінального правопорушення, оскільки забезпечує найбільш повне відновлення прав потерпілого порівняно з іншими (непозовними) способами відшкодування потерпілим шкоди. Важлива роль у пред'явленні та підтриманні позову в інтересах потерпілого належить прокурору, який може ефективно забезпечити дане право потерпілого.

Висновок

Закріплення законодавцем широкого кола способів відшкодування шкоди є позитивним моментом у забезпеченні потерпілому права на відшкодування шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням, одним з найефективніших з яких є пред'явлення цивільного позову. Однак позбавлення в ході конституційної реформи прокурора права пред'являти позов в інтересах потерпілого призведе до обмеження даної гарантії права потерпілого, оскільки у більшості потерпілих

кошти на залучення адвоката відсутні, а центри безоплатної правової допомоги не зможуть повною мірою забезпечити реалізацію потерпілими свого права на пред'явлення позову.

Список використаних джерел:

1. Звіт прокуратури Львівської області про роботу органів досудового розслідування за 12 місяців 2015 року // Архів прокуратури Львівської області.
2. Звіт прокуратури Львівської області про роботу органів досудового розслідування за 6 місяців 2016 року // Архів прокуратури Львівської області.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за загальною редакцією професорів В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. – К.: Юстиніан, 2012. – 1224 с.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2-х т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Х.: Право, 2012. – Т. 1. – 768 с.
5. Мазалов А. Г. Гражданский иск в уголовном процессе. – М., 1977. – 176 с.
6. Зинатуллин З. З. Возмещение материального ущерба в уголовном процессе. – Казань, 1974. – 99 с.
7. Селедникова О. Н. Возмещение имущественного вреда как форма защиты конституционного права собственности в уголовном процессе Российской Федерации / О.Н. Селедникова. – Брянск: Изд-во «Ладомир», 2012. – 220 с.
8. Подкаура Г. А. Уголовно-процессуальный порядок осуществления реституции / Г. А. Подкаура // Вестник Удмуртского университета. – 1998. – № 1. – С. 100–104.
9. Корякін Р. В. Реституція у сучасному кримінальному процесі України : дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / Р. В. Корякін. – К., 2006. – 19 с.
10. Кузнецова Н. Ф. Законодательные причины квалификационных ошибок / Н. Ф. Кузнецова // Вестник МГУ. – 2005. – № 6. – С. 3–22. – Серия «Право».
11. Бажанов С. В. Стоимость уголовного процесса : дис. д-ра юрид. наук / С. В. Бажанов. – Нижний Новгород, 2002. – 585 с.
12. Гошовський М. І. Потерпілий у кримінальному процесі України / М. І. Гошовський, О. П. Кучинська. – Київ : Юрінком Інтер, 1998. – 192 с.

Статья посвящена исследованию способов возмещения вреда, причиненного уголовным правонарушением. Проанализированы иски и неискиваемые способы возмещения вреда, причиненного уголовным правонарушением, выделены проблемы в правовом регулировании данных способов и предложены возможные пути их решения.

Ключевые слова: возмещение вреда, потерпевший, гражданский иск, реституция, способы возмещения вреда.

The article is devoted to analysis of ways of indemnification caused by a criminal offense. The actional and non-actional ways of indemnification caused by a criminal offense are analyzed, problems in the legal regulation of these ways are defined and possible solutions are proposed.

Key words: indemnification, victim, civil action, civil action, ways of indemnification.